

TÜRK

2025, Yıl/Year: 13, Sayı/Issue: 43, ISSN: 2147-8872

TÜRK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi

TURUK International Language, Literature and Folklore Researches Journal

Geliş Tarihi / *Date of Received*: 19.11.2025

Kabul Tarihi / *Date of Accepted*: 21.12.2025

Sayfa / *Page*: 211-227

Research Article / Araştırma Makalesi

Yazar / *Writer*:

Öğr. Gör. Dr. Mustafa Said Arslan

Kastamonu Üniversitesi, TÖMER

msarslan@kastamonu.edu.tr

TÜRKİYE TÜRKÇESİ VE ÖZBEK TÜRKÇESİNDE YANSIZ DUYGU FİİLLERİNİN EŞ DEĞERLİK YAPILARI*

Öz

Bu çalışma, Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinde yer alan yansız duygu fiillerinin eş değerlik yapılarının incelenmesini amaçlamaktadır. Türk lehçeleri arasındaki kültürel, tarihî ve coğrafi farklılaşmalar, duygu ve zihinsel süreçleri ifade eden fiillerde anlam kaymaları, kullanım farklılıkları ve eş değersizlik durumları ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlamda yansız duygu fiilleri, olumlu veya olumsuz bir değer yükü taşımamaları nedeniyle semantik alanı geniş, sınırları belirsiz bir kategori olarak dikkat çekmektedir. Çalışmada önce Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinde sözlüklerden tespit edilen yansız duygu fiilleri belirlenmiş, ardından bu fiiller tam eşdeğerlik, kısmî yalancı eşdeğerlik, tam yalancı eşdeğerlik ve eşdeğeri olmayan fiiller şeklinde dört başlık altında sınıflandırılmıştır.

Araştırmada Özbek Türkçesinde yer alan her fiilin sözlükteki tanımı ve örnek kullanımı Türkiye Türkçesine aktarılmış, gerekli yerlerde transkripsiyonlu biçimleri de verilmiştir. Bu karşılaştırmalı yaklaşım, iki lehçede aynı zihinsel veya duygusal süreci karşılayan fiillerin kullanım sıklığı, anlam genişliği, deyimleşme düzeyi ve kavramsal çerçevesi açısından önemli farklılıklar bulunduğunu ortaya koymaktadır. Çalışmanın bulguları, bazı yansız duygu fiillerinin iki lehçede tam olarak örtüştüğünü; ancak önemli bir bölümünün anlam daralması, genişlemesi veya kültürel bağlama bağlı kullanım farkları nedeniyle yalancı eşdeğerlik özellikleri gösterdiğini ortaya koymaktadır.

* Bu çalışma Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde "Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesindeki Duygu Fiillerinin Eşdeğerliği" başlıklı doktora tezindeki veriler kullanarak hazırlanmıştır.

Bu araştırma, Türkiye Türkçesi ile Özbek Türkçesi arasında yansız duygu fiilleri bağlamında ortaya çıkan semantik ve işlevsel farklılıkları görünür kılmakta; lehçeler arası aktarımlarda, çeviri çalışmalarında ve yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde karşılaşılan sorunlara ışık tutmaktadır. Ayrıca yansız duygu fiillerinin eş değerlik yapılarının belirlenmesi, Türk lehçeleri arasında ortak duygusal ve zihinsel söz varlığının geliştirilmesine yönelik çalışmalara katkı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi, Özbek Türkçesi, Yansız Duygu Fiilleri, Eşdeğerlik, Yabancı Eşdeğerlik.

NEUTRAL EMOTION VERBS AND THEIR EQUIVALENCE STRUCTURES IN TURKISH AND UZBEK

Abstract

This study aims to examine the equivalence structures of neutral emotion verbs found in Turkish and Uzbek. Cultural, historical, and geographical divergences among Turkic dialects result in semantic shifts, usage differences, and instances of non-equivalence in verbs that express emotional and mental processes. In this context, neutral emotion verbs stand out as a category with a broad semantic range and indistinct boundaries, as they do not carry positive or negative value judgments. In the study, neutral emotion verbs identified through dictionaries of Turkish and Uzbek were first determined. They then classified them into four categories: full equivalence, partial false equivalence, full false equivalence, and verbs with no equivalents.

In the research, the dictionary definitions and example uses of each verb in Uzbek were transferred into Turkish, and transcriptional forms were provided when necessary. This comparative approach reveals significant differences between the two dialects in terms of frequency of use, semantic scope, degree of idiomatization, and conceptual framework of verbs denoting the same mental or emotional process. The findings indicate that while some neutral emotion verbs fully overlap across the two dialects, a considerable number exhibit characteristics of false equivalence due to semantic narrowing, broadening, or culture-dependent usage differences.

This study highlights the semantic and functional differences that emerge between Turkish and Uzbek in the context of neutral emotion verbs, while also shedding light on the challenges encountered in inter-dialectal transfer, translation studies, and the teaching of Turkish as a foreign language. Moreover, identifying the equivalence structures of neutral emotion verbs contributes to the development of a shared emotional and mental lexicon among Turkic dialects.

Keywords: Turkish, Uzbek, Neutral Emotion Verbs, Equivalence, False Equivalence.

Giriş

Dillerdeki fiil kategorisi, hem yapısal hem de anlamsal açıdan dil sisteminin en dinamik unsurlarından biridir. Türkçede fiiller, genel olarak “kılış, oluş ve durum” bildiren sözcükler olarak tanımlansa da bu tanım, fiilin dil içindeki çok yönlü işlevini bütünüyle karşılamaya yetmez. Nitekim farklı araştırmacılar fiilin kapsamını farklı biçimlerde ortaya koymuştur. Korkmaz (1992: 76) fiilleri “bir kılış, bir oluşu veya bir durumu anlatan” kelimeler olarak değerlendirirken, Ergin (1993: 266) fiilin hareket ve oluşları zaman-boyutlu bir yapı içinde karşıladığına dikkat çeker. Banguoğlu (1990: 362) ise fiili, zaman ve şahıs kategorileriyle ilişkilendirmeden, “olup biteni anlatan kelime” olarak tanımlar. Bu farklı açıklamalar, fiilin Türkçede hem gramatikal hem de anlam bilimsel yönüyle geniş bir sınıflandırma ihtiyacı doğurduğunu göstermektedir.

Fiillerin sınıflandırılması üzerine yapılan çalışmalar, Türkçede uzun süredir devam eden ancak ortak bir terminolojiye tam olarak ulaşmamış bir araştırma alanıdır. Araştırmacılar fiilleri yapı, anlam, kılınış ya da çatı özelliklerine göre sınıflandırmış; fakat semantik sınıflandırmalarda belirgin bir birlik sağlanamamıştır. Yıldız’ın (2017: 342) belirttiği gibi, Türkçede fiillerin semantik tasnifi hâlâ sistematik bir çerçeveye oturmamış; kavram alanlarının genişliği ve çok anlamlılık bu zorlukta önemli rol oynamıştır. Buna rağmen Türkçede fiiller genellikle hareket fiilleri, algı fiilleri, sosyal etkileşim fiilleri, zihinsel süreçleri ifade eden fiiller ve duygu fiilleri gibi geniş kategoriler altında ele alınmaktadır.

Fiillerin anlamsal açıdan değerlendirilmesi, özellikle zihinsel süreçleri ifade eden fiiller üzerinde yoğunlaşan çalışmaları öne çıkarmıştır. Zihin temelli süreçleri yansıtan fiiller, literatürde “mental fiiller” olarak adlandırılmakta ve algılama, biliş, düşünme ve duygulanım gibi zihinsel etkinliklerin dilsel karşılıklarını oluşturmaktadır. William (2009: 112), mental fiilleri “hatırlama, fark etme, inanma, ümit etme, isteme ve hoşlanma” gibi durumları ifade eden fiiller olarak sınıflandırırken; Croft (1993: 27) mental fiilleri üç temel başlık altında ele alır: algılama (perception), idrak (cognition) ve duygu fiilleri (emotion). Türkoloji alanında yapılan çalışmalarda, benzer biçimde, mental fiillerin idrak, duygu ve algılama olmak üzere üç ana gruba ayrıldığı görülür (Şahin 2012a: 47; Özeren ve Alan 2018: 203). Hirik (2018: 45) ise Türkiye Türkçesindeki mental fiilleri duyu, bilişsel ve ifade fiilleri şeklinde sınıflandırarak duygu fiillerini “ifade fiilleri” kapsamında değerlendirmiştir.

Bu alanda yapılan güncel çalışmalarda psikolojik durum fiillerinin mental fiiller içindeki konumu özellikle vurgulanmaktadır. Aydoğmuş (2021), psikolojik durum fiillerinin “insanın yaşadığı olay ve durumların iç dünyasında oluşturduğu etkiler sonucu ortaya çıkan, olumlu veya olumsuz duygu hâllerini karşılayan fiiller olduğunu” belirtir ve bu fiillerin mental fiiller içerisinde “psikolojik durum fiilleri veya duygu fiilleri” olarak adlandırıldığını ifade eder.

Duygu fiilleri, zihinsel etkinliğin duygulanım boyutunu yansıtan özel bir fiil grubudur. Korku, sevinç, öfke, kaygı, şaşkınlık, memnuniyet, iğrenme gibi duyguların dildeki karşılıklarını oluşturan bu fiiller, hem bireysel deneyime hem de kültürel kabullere bağlı olarak geniş bir anlam alanına sahiptir. Yaylagül (2006b: 3) duygu fiillerini, bireyin herhangi bir uyaran karşısında verdiği duygusal tepkiyi ifade eden kelimeler olarak tanımlar ve bunların “duygu yanıt fiilleri” olduğunu belirtir.

Aydoğmuş (2021) da Yaylagül'ün bu tanımını destekleyerek duygu fiillerinin, bir etkiye karşı verilen tepki niteliğinde olduğunu vurgular.

Duygu fiillerinin sınıflandırılması, araştırmacıdan araştırmacıya değişmekle birlikte genellikle olumlu, olumsuz ve yansız duygu fiilleri şeklinde üç temel başlık altında ele alınmaktadır. Bu sınıflandırmayı ölçüt alan çalışmalarda olumlu duygu fiilleri sevinç, hoşnutluk, hayranlık gibi olumlu duygulanımları; olumsuz duygu fiilleri ise üzüntü, korku, öfke, iğrenme gibi olumsuz tepkileri ifade eder. Bu ayrım, Aydoğmuş'un (2021) çalışmasında da açıkça ortaya konulmuş ve "olumlu duygu fiillerinin olumlu duygulanımı, olumsuz duygu fiillerinin ise olumsuz duygulanımı ifade ettiği" belirtilmiştir.

Ancak bütün duygu fiilleri olumlu ya da olumsuz bir değer taşımadığından, bazı fiiller "yansız duygu fiilleri" kategorisinde değerlendirilir. Bu tür fiiller, kişinin yaşadığı duygunun niteliğini olumlu ya da olumsuz olarak belirlemeyen, çoğu zaman bağlama göre değer kazanan fiillerdir. Merak etmek, şaşırmak, düşünceli olmak, etkilenmek, kayıtsız kalmak gibi fiiller hem olumlu hem olumsuz duygulanım içerebilmekte; bu nedenle yansız duygu fiilleri olarak ele alınmaktadır. Duygu fiillerinin anlamlandırılmasında kişisel deneyim, sosyo-kültürel arka plan ve durum bağlamı önemli rol oynadığından, yansız fiiller üzerine yapılacak karşılaştırmalı çalışmaların hem anlam bilimi hem de çeviribilim açısından özel bir önemi bulunmaktadır.

Türk lehçeleri arasında yapılan karşılaştırmalı çalışmaların sağlıklı yürütülmesi için lehçelerin yapısal ve tarihsel özelliklerinin dikkate alınması gerekir. Bu açıdan bakıldığında Özbek Türkçesi, Karluk grubu Türk lehçelerinin en temsili kollarından biridir ve tarihî Çağatay yazı dilinin devamı olarak kabul edilmektedir (Üşenmez 2012: 14). Özbek Türkçesi yalnızca Özbekistan'da değil, Kazakistan'ın güneyinden Kırgızistan ve Türkmenistan sınır bölgelerine kadar geniş bir coğrafyada konuşulmakta; tarihî ve kültürel etkileşimler sebebiyle söz varlığında Farsça, Arapça ve Rusçanın belirgin etkileri görülmektedir. Johanson'un (2014: 52) belirttiği üzere, erken dönemde yerleşik hayata geçen Türk topluluklarının lehçelerinde Farsça-Arapça, geç yerleşikleşenlerde ise Moğolca etkileri yoğun görülmektedir; Özbek Türkçesinin söz varlığı bu tespiti doğrulayan önemli örnekler sunar.

Özbek Türkçesi ağızlar bakımından da çeşitlilik gösterir. Wurm (1959: 489–524) Özbekçeyi Kıpçak etkisindeki kuzey ağızları, İranî etkileşime açık güney ağızları ve Oğuz özellikleri taşıyan Harezm bölgesi ağızları şeklinde sınıflandırmıştır. Modern Özbek yazı dili ise Sovyet dönemindeki standartlaşma politikaları sonucunda daha çok Taşkent ve Fergana vadisi ağızlarına dayandırılmıştır. Bu durum, standart söz varlığı ile ağızlarda kullanılan kelimeler arasında zaman zaman belirgin anlam kaymaları oluşmasına yol açmıştır. Dolayısıyla Özbek Türkçesindeki duygu fiillerinin karşılaştırmalı çalışmalarda dikkatle ele alınması gerekmektedir.

Lehçeler arası karşılaştırmalarda en önemli meselelerden biri eşdeğerlik (lexical equivalence) problemidir. Aksan (1961: 207), kelimeler arasındaki anlam ilişkilerinin zaman içinde kültürel, toplumsal ve bireysel etkenlerle değişebileceğini; anlam daralması, genişlemesi ve kaymasının eşdeğerlik değerlendirmelerinde mutlaka dikkate alınması gerektiğini vurgular. Eşdeğerlik, en genel anlamıyla bir kelimenin kavram alanının başka bir lehçedeki karşılığıyla örtüşme derecesidir. Ancak

bu örtüşme her zaman tam değildir ve “tam eşdeğerlik” ile “kabul edilebilir eşdeğerlik” arasında geniş bir yelpaze bulunmaktadır (Uğurlu 2004: 29).

Karşılaştırmalı Türk lehçeleri araştırmalarında en sık karşılaşılan sorunlardan biri de yalancı eşdeğerliktir. Aynı ya da benzer biçimde görünen kelimelerin farklı anlamlar taşıması, iki lehçe arasında iletişimde yanıltıcı sonuçlar doğurabilmektedir. Resulov (1995: 916), yalancı eşdeğerliği üç ana grupta değerlendirir: (1) tamamen sesteş kelimeler; (2) kökeni aynı olsa bile anlamı farklılaşmış kelimeler; (3) anlam alanlarının yalnızca bir bölümünde örtüşen kelimeler. Karadoğan (2004a: 1591) ise tam yalancı eşdeğerliği “kavram alanları hiç örtüşmeyen, biçimce aynı veya benzer yapılarıdaki kelimeler” olarak tanımlar. Bu tür yapılar, özellikle metin aktarımı ve çeviri çalışmalarında ciddi anlam yanlışlıklarına yol açabilmektedir.

Duygu fiilleri açısından eşdeğerlik daha karmaşık bir yapı sergiler. Çünkü duyguların dilsel ifadesi, yalnızca kelimenin sözlükteki anlamıyla değil, kültürel kodlar, toplumsal normlar ve kullanım bağlamıyla da ilişkilidir. Wierzbicka’nın (2001: 37) belirttiği gibi, duyguların dillendirilmesi kültürden bağımsız değildir; her dil, duyguları ifade ederken kendi kültürel bakış açısını söz varlığına yansıtır. Bu nedenle duygu fiillerinin eşdeğerlik incelemeleri, yalnızca yapısal değil, aynı zamanda kültürel ve bağlamsal bir çözümlemeyi gerektirir.

Bu makalenin odak noktası olan yansız duygu fiilleri, hem Türkiye Türkçesinde hem de Özbek Türkçesinde özel bir kategori oluşturur. Olumlu ya da olumsuz duygulanım doğrudan içermeyen; anlamı bağlama, sözdizimsel kullanıma veya konuşurun değerlendirmesine göre değişebilen bu fiiller, eşdeğerlik incelemelerinde daha hassas bir alan sunmaktadır. Yansız duygu fiilleri kimi zaman merak, şaşkınlık veya zihinsel bir yönelimi ifade eder; kimi zaman ise tarafsız bir içsel durumun göstergesidir. Bu niteliğiyle kategori, iki lehçe arasında anlam örtüşmesi ve ayrışmasının en açık biçimde gözlemlenebildiği alanlardan biridir.

Bu çalışma, Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinde yer alan yansız duygu fiillerini sözlük verileri üzerinden karşılaştırarak her fiilin tam eşdeğerli, kısmî yalancı eşdeğerli, tam yalancı eşdeğerli veya eşdeğeri olmayan yapı olarak değerlendirilmesini amaçlamaktadır. Yapılan inceleme, yalnızca iki lehçenin duygu alanındaki söz varlığını karşılaştırmakla sınırlı olmayıp; aynı zamanda iki lehçe arasındaki kavramsal yakınlık ve ayrılıkları görünür kılarak çeviribilim, sözlükbilim ve lehçeler arası aktarma çalışmalarına katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Yöntem

Bu çalışmada Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesindeki yansız duygu fiilleri, iki lehçenin güncel ve otorite kabul edilen sözlükleri esas alınarak karşılaştırmalı bir yöntemle incelenmiştir. Türkiye Türkçesi için *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*’ün 2011 tarihli 11. baskısı¹ (TDK 2011); Özbek Türkçesi için ise A. Madvaliyev editörlüğünde hazırlanan beş ciltlik *Özbek Tilining İzohli Lug’ati* (Madvaliyev 2006–2007)² veri kaynağı olarak kullanılmıştır. Bu iki sözlük, hem modern yazı

¹ Çalışmanın inceleme bölümünde bu kaynak için “TS” kısaltması kullanılmıştır.

² Çalışmanın inceleme bölümünde bu kaynak için “ÖTİL” kısaltması kullanılmış ve parantez içinde cilt numarasıyla birlikte sayfa numarası da verilmiştir.

dili ölçününü temsil etmeleri hem de örnek cümlelerle anlam katmanlarını göstermeleri nedeniyle çalışmanın kapsam ve amaçlarına en uygun kaynaklar niteliğindedir.

Yansız duygu fiilleri belirlenirken şu ilkeler esas alınmıştır:

- Fiilin doğrudan olumlu (sevinç, memnuniyet) ya da olumsuz (öfke, kaygı, korku) duygu yönelimi taşıması,
- Fiilin anlam değerinin bağlama göre olumlu veya olumsuz bir niteliğe dönüşebilmesi,
- Fiilin duygusal niteliğinin konuşur yorumuna, kültürel koda veya bağlamsal değerlendirmeye bağlı olarak değişmesi,
- Fiilin çoğu zaman zihinsel yönelim, tepki veya nötr bir içsel durum bildirmesi.

Bu ölçütler, çalışmanın sadece nötr duygulanım bildiren fiiller üzerinde yoğunlaşmasını sağlamaktadır.

Bu çalışmada hem Türkiye Türkçesi hem de Özbek Türkçesi için kullanılan sözlüklerdeki fiil maddeleri sistematik biçimde taranmış, çok anlamlı fiiller arasından yalnızca duygu alanına giren anlamlar seçilmiştir. Özbek Türkçesine ait örnek cümleler, önce çevriyazıyla orijinal hâliyle verilmiş, ardından Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Fiiller, kavram alanları bakımından karşılaştırılmış ve elde edilen veriler tam eşdeğerlik, kısmî yalancı eşdeğerlik, tam yalancı eşdeğerlik ve eşdeğeri olmayan fiiller olmak üzere dört kategoride değerlendirilmiştir. Bu sınıflandırma, iki lehçe arasındaki anlamsal örtüşme derecesini açık biçimde ortaya koymayı amaçlamaktadır.

İki lehçedeki fiiller karşılaştırılırken Uğurlu'nun (2004), Karadoğan'ın (2004a) ve Resulov'un (1995) eşdeğerlik/yalancı eşdeğerlik sınıflandırmaları temel alınmıştır.

Bu çalışma tamamen sözlük verilerine dayandığı için fiillerin gerçek konuşma dili içindeki pragmatik anlam genişlemeleri, ağızlara bağlı duygusal varyasyonlar ve farklı metin türlerinde ortaya çıkan kullanım farklılıkları kapsam dışında bırakılmıştır. Bu yönüyle araştırma, yalnızca sözlüklerde yer alan anlamları karşılaştırmalı bir zeminde ele almakta; ancak sözlü ya da yazılı derlem verilerine dayalı daha ayrıntılı anlamsal çözümlemelerin gerçekleştirilmesine imkân tanıyacak bir ön çalışma niteliği taşımaktadır. Bu durum, ileride özellikle derlem temelli çalışmalarla desteklenebilecek daha geniş kapsamlı incelemelere metodolojik bir zemin hazırlamaktadır.

1. Tam Eşdeğerli Yansız Duygu Fiilleri

Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinde tespit edilen tam eşdeğerli yansız duygu fiilleri, iki lehçenin duygu alanındaki kavram örtüşmesinin en belirgin biçimde gözlemlendiği grubu oluşturmaktadır. Bu fiillerde gerek temel anlam gerekse sözlüklerde verilen örnek cümlelerin kullanımlarında dikkate değer bir paralellik görülmektedir. *Etkilenmek, hissetmek, sezmek, sönmek, yenmek* gibi fiiller ile *pıt pıt atmak, burnu kırılmak, içtinap etmek* gibi deyimlik yapılar, her iki lehçede de duygunun yönünü doğrudan belirlemeyen, bağlama göre olumlu ya da olumsuz değer kazanabilen yansız bir duygulanımı ifade etmektedir. Özellikle hissetme, sezme, etkilenme ve duygunun artıp azalmasına ilişkin süreç fiillerinin geniş bir semantik alanı kapsadığı ve iki lehçede de neredeyse birebir karşılıkla kullanılabildiği görülmektedir. Bu durum, hem kavramsal hem de söz dizimsel işleyiş açısından Türkiye Türkçesi ile Özbek Türkçesi arasında duygu alanına ilişkin güçlü

bir ortak zemin bulunduğunu göstermekte; tam eşdeğerlik kategorisinin iki lehçe arasındaki en istikrarlı eşleştirmeleri sunduğunu ortaya koymaktadır.

1. 1. burnu kırılmak Deyimlik fiilin anlamı TS’te “büyüklenemez duruma gelmek” olarak açıklanmıştır

ÖTİL’nde “böbürlenen, kibirlenen, kendine güvenerek haddini aşan kişiyi uyarmak, haddini bildirmek” olarak anlamı açıklanan **huşini jâyigä keltirmâq** (II: 100) deyimlik fiili Türkiye Türkçesindeki deyimlik fiilin “burnunu kırmak” şeklinde kullanımına eşdeğerdir.

1. 2. etkilenmek TS’te anlamı “etkiye uğramak, müteessir olmak” olarak açıklanan fiilin Özbek Türkçesindeki eşdeğeri yine aynı anlamda kullanılan **ta’sirlanmâq** (IV: 31) fiilidir.

Bu duyugusal atmosferden etkileniyorum. -A. Ümit.

Avaz har narsadän darrov ta’sirlanadigän, adälatsizlik körsa, lâv etib ketadigän çars tabiatli... S. Siyâyev, Avaz. (Avaz her şeyden hemen etkilenir, adaletsizliği gördüğünde par diye parlayıveren ters huyu vardır.)

Yâlgızjân qalligining mulâhazalaridän ta’sirlanib, ançağä jim yâtdi. R. Rahmân, Mehr közda. (Yalnızcan nişanlısının mülâhazalarından etkilenip uzun bir süre sessizce yattı.)

U bir nimädän qorqsa yoki ta’sirlanib ketsa, gäpirâlmay gâldirab qâlardi. Mirmuhsin, Me’mâr. (O bir şeyden korksa ya da etkilense konuşamaz donup kalırdı.)

Ma’sumaây Äyimbibigä qayrilib qaradi, uning hâlatidän ta’sirlanib, pastki labini taşladi, başini çayqadi. N. Safarov, Dân. (Masumaay Ayimbibi’ye dönüp baktı, onun hâlinden etkilenip alt dudağını büzdü, üzüntüyle başını iki yana salladı.)

1. 3. hissetmek TS’te bu fiilin ilk anlamı “fiziksel bir uyarıyı duymak”, ikinci anlamı “bir şeyden etkilenmek, duymak”, üçüncü anlamı “sezmek, farkına varmak, anlamak”, dördüncü anlamı ise “saymak, addetmek”tir.

Özbek Türkçesinde **his qılmâq (ya da etmâq)** (V: 533) şeklinde kullanılan fiilin anlamları ÖTİL’nde iki madde hâlinde; “his, sezgi kabiliyetiyle, nesne, iş, durum vb.ni anlamak, sezmek, hissetmek”, “bir histe olmak, sezmek” olarak verilmiştir. Bu anlamlara bakıldığında kavram alanı olarak tamamen örtüşen bu fiiller eşdeğer sayılabilir.

Yâdgar yelkasida qızning kaftidän ötayâtğän harâratni his qılar... yürägi hayajândän gupillab urar edi. Â. Hâşimov, Qalbinggä qulâq sâl. (Yadigar ensesinde kızın avucundan geçen harareti hisseder... kalbi heyecandan güm güm atardı.)

Adiba şu bir üy mehmân ârasida ham özini yâlgızdek his qildi. Gazetadän. (Adiba şu bir ev dolusu misafir arasında da kendini yalnız gibi hissetti.)

ÖTİL’nde **tuymâq II** (IV: 184) fiilinin anlamı “hissetmek, sezmek; idrak etmek” şeklinde tanımlanmıştır. Anlama bakıldığında Türkiye Türkçesindeki “hissetmek” fiilinin bütün anlamlarını kapsadığı görülmektedir. Bu sebeple bu iki fiil eşdeğerlidir.

Şu ândayâq u çekkasida ayâlning titrâq ıssıq lablarını tuydi. Â. Hâşimov, Qalbinggâ qulâq sâl. (O yanağında kadının titreyen sıcacık dudaklarını hemen hissetti.)

1. 4. içtinap etmek TS’te anlamı “sakınmak, çekinmek, kaçınmak” olarak açıklanan deyimlik fiil ÖTİL’nde “çekinme, utanç hissetme” şeklinde açıklanan **istihâla qılmâq** (ya da **târtmâq**) (II: 240) deyimlik fiili ile eşdeğerlidir. Burada dikkat edilmesi gereken bir husus da içtinap etmek deyimlik fiili yerine Türkiye Türkçesinde kullanılabilecek çekinmek, sakınmak, kaçınmak gibi fiiller Özbek Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarma yapılırken kullanılabilir.

Musa zarda bilân burilib, Bötägä yevorgudek bolib tikildi, aytadigân gäpi uyatlırâq ekan şekilli, ayâllardän istihâla qilib aytâlmadi. S. Ahmad, Hukm. (Musa sinirle dönüp, Böte’ye dövecekmiş gibi uzun uzun baktı; diyeceği de ayıp bir şeydi galiba, kadınlardan çekinip söyleyemedi.)

Juda istihâla târtib, peşânamdän ter çıqib ketdi. Ğ. Ğulâm, Tirilgân murda. (Çok içtinap ettiğimden kan ter içinde kaldım.)

Biroq şunday fil’mlar ham bârki, gâhida ularni kino deyişgâ istihâla qılamiz. Gazetadän. (Fakat öyle filmler de var ki bazen onlara film demeye içtinap ediyoruz.)

1. 5. pıt pıt atmak TS’te anlamı “korku, heyecan vb. bir sebeple kalbi fazla çarpmak” olarak açıklanan deyimlik fiil ile Özbek Türkçesinde aynı anlamda olan **yürägi (ya da köngli) ârzıqmâq** (III: 136), **yürägi gumurmâq** (I: 524), **yürägi güp-güp urmâq** (I: 526) deyimlik fiilleri eşdeğerdir.

Balki, muhabbat şudir? Bolmasa, negä yürägim ârzıqadi. Şuhrat, Şinelli yıllar. (Belki aşk budur? Öyle olmasa neden yüreğim pıt pıt atıyor.)

U eşikdän kirişi bilân, Saidiyning yürägi gumurib ketdi. A. Qahhâr, Sarâb. (Onun kapıdan girmesiyle Saidi’nin kalbi pıt pıt attı.)

Hâvuzda qalqib turgân suvgâ tikilsam, yürägim gumuradi. N. Safarov, Navroz. (Havuzda dalgalanan suya baktığımda yüreğim pıt pıt atıyor.)

Eşân ayaning rangi öçgân, yürägi güp-güp urardi. S. Ahmad, Saylanma. (Eşan ananın rengi kaçmış, kalbi pıt pıt atardı.)

[Âtabekning] Haligi bâsınqıraşidän yürägi güp-güp urar vä vujudini ter bâsgân edi. A. Qâdiri, Ötgân künlar. ([Atabek’in] Deminki kabustan kalbi pıt pıt atıyor ve vücudunu ter basmış idi.)

1. 6. sakınmak Fiilin ilk anlamı TS’te “herhangi bir korku veya düşünce ile bir şeyi yapmaktan uzak durmak, içtinap etmek”, üçüncü anlamı ise “korumak, esirgemek, gözetmek”tir. Fiilin bu iki anlamı duygu fiili olarak nitelendirilebilir.

Özbek Türkçesinde söz konusu fiilin eş değeri ÖTİL’nde “acımak, yazık diye düşünmek” olarak anlamı verilen **dariğ tutmâq** (ya da **etmâq**) (I: 566) deyimlik fiilidir.

Bıçak kemiğe dayandı mı başkaldırır, canını sakınmaz, hakkını ister. –A. Ağaoğlu.

Kendini tramvay ve otomobil tehlikelerinden sakınarak yürürdü. –H. R. Gürpınar.

Karâmat âpa özining mehr-muhabbatini heç kimdân dariğ tutmadi. «Saâdat». (Keramet anne kendi sevgisini, şefkatini hiç kimseden sakınmadı.)

Çolpar seni intiq vujudum, Âğuşingni dariğ tutma, Baxt! «Yâşlik». (İster seni bütün vücudum, kucağını esirgeme, Baht!)

1. 7. sezmek Duygu fiili olan ve TS’te ilk anlamı “açık bir kanıt olmaksızın, olmuş veya olacak bir şeyi anlamak, kestirmek, hissetmek” olan fiil, ÖTİL’nde üçüncü anlamı “bir şeyi önceden hissetmek, anlamak, idrak etmek” olan **sezmâq** (III: 472) fiili ile eşdeğerdir. Fiillerin duygu fiili kategorisine alınmayan diğer anlamlarının da aynı olması iki fiilin eşdeğer olduğunu göstermektedir.

Düşüncelerinde en uzak bir şüphenin gölgesini bile sezmek mümkün değildi. -H. S. Tanrıöver.

Sovliq qandaydir bir yâmanlik yüz berişini sezgânde bezovta ma’rar, ikki âyâgini tinmay silkitayâtgân qozi tömön intilardi. S. Ahmad, Yulduz. (Koyun bir çeşit kötülüğün olacağını sezmiş gibi huzursuz bir şekilde meliyor, iki ayağını durmadan sallayan kuzunun olduğu tarafa doğru gitmeye çabalıyordu.)

Bu vâqeadân xabar tâpgân Sultân Ali mirzâ ölim xayfi özigâ ham yaqınlaşib kelayâtgânini sezdi-yu, qanday qilib bolsa ham qâçib qutulışning payigâ tüşdi. P. Qâdirov, Yulduzli tünlar. (Bu olaydan haber alan Sultan Ali Bey ölüm tehlikesinin kendisine de yaklaştığını sezdi ya ne yapıp edip kaçıp kurtulmanın derdine düştü.)

1. 8. sönmek Türkiye Türkçesindeki bu fiilin duygu fiili kategorisinde değerlendirilmesini sağlayan “duygular dinmek, yatışmak, etkisini yitirmek” anlamıdır. Bu anlam TS’te fiilin beşinci anlamı olarak verilmiştir. Özbek Türkçesinde ise aynı anlamda kullanılan **sönmaq** (III: 616-617) fiili bulunmaktadır. Türkiye Türkçesindeki “sönmek” fiilinin duygu ifade eden anlamını Özbek Türkçesindeki “sönmaq” fiilinin ÖTİL’ndeki üçüncü anlamı karşılamaktadır. Bu iki fiil eşdeğerdir.

Öfkeleri bir yaz fırtınası gibi birdenbire sönüverdi. -Ö. Seyfettin.

Yüräkdagi isyânkâr tuyğular asta-sekin sönib, xayâlini allaqanday mâ’yus oylar bând etdi. Â. Yâqubov, Er başigâ iş tüşsa. (Yürekteki isyankar duygular yavaşça sönüp, hayalini bilinmeyen hüznü fikirler meşgul etti.)

İlgarigidek yânişlar, talpinişlar, erkalaşlar, hayajânlar söngânde... Mirmuhsin, Umid. (Önceden olduğu gibi yanmalar, özlemeler, sevmeler, heyecanlar sönmüş sanki...)

1. 9. yenmek Fiil TS’teki üçüncü anlamı itibarıyla duygu fiilidir. “tutmak, bastırmak” anlamıyla kullanılan fiil ÖTİL’nde “tesirinin gücü galip gelmek (dert, hastalık gibi şeyler için)” olarak açıklanan **yengmaq** (II: 13-15) fiili ile eşdeğerdir. Fiilin bu anlamı ÖTİL’nde üçüncü anlam olarak verilmiştir.

Öfkemi yenmek için Ömer ile konuşuyorum, ona kaplan avı hikâyeleri anlatıyorum. -R. H. Karay.

Elgeldining közlaridagi gazabni baxtsiz bir ma’yuslik yenggân edi. A. Muxtâr, Qaraqalpâq qıssasi. (Elgeldi’nin gözlerindeki gazabı bahtsız bir umutsuzluk yenmişti.)

Gam-koyiş xiylagina yengib qoygän Marasul kirdi. A. Qahhâr, Ağrıq tişar. (Gam ve üzüntüsünü birazcık yenen Marasul girdi.)

2. Kismî Yalancı Eşdeğerli Yansız Duygu Fiilleri

Kismî yalancı eşdeğerli yansız duygu fiilleri, Türkiye Türkçesi ile Özbek Türkçesi arasındaki anlam ilişkilerinin en karmaşık örneklerini oluşturmaktadır. Bu gruptaki fiiller incelendiğinde, iki lehçede yer alan karşılıkların biçimsel ya da kısmen anlamsal düzeyde benzerlik göstermesine rağmen kavram alanlarının tam olarak örtüşmediği görülmektedir. Fiillerden bazıları yalnızca belirli kullanım bağlamlarında eşleşmekte (*boynu kıldan ince olmak – taqdirgä tan bermoq; canına geçmek – jândän ötmâq*), bazıları ise duygu yoğunluğu, edimsel değer veya mecazlaşma düzeyi bakımından iki lehçede farklılaşmaktadır (*etkilemek – ta'sir qilmoq / tuyilmoq; coşmak – tolqınlanmoq*). Yine kimi yapılar da iki lehçedeki anlam alanlarından yalnızca biri örtüşmekte, diğer anlamlar ayrılmaktadır (*geri durmak – bosh tortmoq; sakınmak – qaytmoq*). Bu durum, yalancı eşdeğerliğin temel özelliği olan “kısmi kavramsal kesişim – kısmi ayrışma” örüntüsünü açık biçimde göstermektedir. Dolayısıyla bu kategori, iki lehçe arasındaki anlam kaymalarını, kullanım farklılıklarını ve duygusal değer aktarımındaki sınırlılıkları görünür kılmak bakımından, eşdeğerlik araştırmalarının en kritik alanını oluşturmaktadır.

2. 1. boynu kıldan ince olmak TS’te “haksız olduğu anlaşıldığında verilecek her türlü cezaya razı olmak” olarak açıklanan deyimlik, fiil ÖTİL’nde ilk anlamı “kısmetine, başına gelenlere Allah’ın iradesi, isteği diye razı olmak”, ikinci anlamı ise “sabretmek, dayanmak, katlanmak” olarak açıklanan **taqdirgä tan bermâq** (IV: 35) deyimlik fiili ile anlamlarının kısmen örtüşmesi nedeniyle kismî yalancı eşdeğerli sayılabilir.

Eğer efendim, bir kelime yalanım varsa hükûmete karşı boynum kıldan incedir. Vurunuz. -H. R. Gürpınar.

2. 2. burnu kırılmak TS’te “büyüklenemez duruma gelmek” olarak açıklanan deyimlik fiil, ÖTİL’nde ilk anlamı “öfkesi dinmek”, ikinci anlamı ise “kendini beğenmişliği, kibri ortadan kalkmak” olarak açıklanan **hovur(i)dän tüşmâq** (V: 542) deyimlik fiili ile anlamların kısmen örtüşmesi nedeniyle kismî yalancı eşdeğerlidir.

Sultânov çöntagini titkilab, kalitini tâpdi şekilli, sal hovuridän tüşdi. M. Mansurov, Yombi. (Sultanov cebini karıştırıp heralde anahtarını buldu ki biraz öfkesi dindi.)

«Universal»... bir tekisda işlayâtgänini körüb, Umarali hovurdän tüşdi. İ. Rahim, İhlâs. («Universal» istikrarlı bir şekilde çalışmakta olduğunu görüp Ömerali’nin öfkesi biraz dindi.)

Xâlmât yığılışdän keyin ança hovuridän tüşdi, pasayıb qâldi. Ş. Raşidov, Qudratli tolqın. (Halmet’in toplantıdan sonra epey burnu kırıldı, sakinleşti.)

2. 3. canına geçmek (işlemek veya kâr etmek) TS’te “çok etkilemek” olarak açıklanan deyimlik fiil, Özbek Türkçesindeki **jândän ötmâq** (II: 103) deyimlik fiili ile kismî yalancı eşdeğerlidir çünkü deyimlik fiilin ÖTİL’ndeki ikinci anlamı söz konusu deyimle örtüşmektedir. Deyimin ikinci anlamı “çok etkilemek, üzme” şeklinde tanımlanmıştır.

Yalnızlık canıma kâr etti, bilmem neylesem. -Ruhi.

Aynıqsa, bugüingi sözlar jân-jânimdân ötib ketdi. Ş. Raşidov, Ğalıblar. (Özellikle bugünkü sözler canıma geçti.)

Eşânning dakkisi jânimdân ötgândân keyin qâçdim. P. Tursun, Oqıtuvçi. (Eşan'ın azarı canıma işledikten sonra kaçtım.)

2. 4. coşmak Fiilin TS'teki ilk anlamı “duygu ve düşünceleri güçlü bir tepki ile dışarı vurmak, galeyan etmek”, üçüncü anlamı “heyecanlanmak, içten içe kaynamak, aşırı duygulanmak” olarak açıklanmıştır.

Askerler sevgili efendilerinin yüzünü görür görmez coşuyorlar. -Y. K. Beyatlı.

ÖTİL'nde üçüncü anlamı “kaynayıp taşmak, coşmak, galeyana gelmek, duygulanmak (duygu, his, hissiyat vb. hakkında)” olarak açıklanan **tolqınlanmaq** (IV: 236) fiilinin bu anlamı “coşmak” fiilinin duygu ifade eden iki anlamıyla da örtüşmektedir. Fiiller kısmî yalancı eşdeğerlidir.

Kütülmagânda qalbimda gurur hissi tolqınlanib ketdi. A. Muxtâr, Davr mening taqdirimda. (Beklenmedik anda kalbimde gurur hissi coştı.)

2. 5. etkilemek TS'te ilk anlamı “etkiye uğratmak, tesir etmek”, ikinci anlamı “karşısındaki kişiyi kendi duygu ve istekleri doğrultusuna yöneltmek” olan fiil ilk anlamı itibarıyla duygu fiili olarak kabul edilebilir. Bu fiilin ilk anlamı dikkate alındığında Özbek Türkçesinde aynı anlama gelen **ta'sir qılmâq (ya da etmâq)** (IV: 31) ve **ta'sirlamâq** (IV: 31) fiilleriyle kısmî yalancı eşdeğer olduğu söylenebilir.

Toplumu etkileyen olaylara herkes kendi yorumunu katıyor. -N. Cumalı.

Bolib ötgân gâp Tâlib akägä yâmân ta'sir qıldı. F. Musajânov, Hımmat. (Konuşulan söz Talip ağabeye kötü etkiledi.)

Özbek Türkçesindeki **tuyilmâq II** (IV: 184) fiilinin ÖTİL'ndeki ilk anlamı “tuymâq II” fiiliyle aynıdır. Bu fiilin ikinci anlamı ise söz konusu fiille örtüşmemektedir. Fiilin ikinci anlamı “benzemek, hissedilmek” olarak tanımlandığından kısmî yalancı eşdeğerli olarak ele alınması gerekmektedir.

Uning sözi mengä qattıq tuyildi. (Onun sözü beni çok etkiledi.)

Nihâyat, har minuti bir künday tuyılğân bir sâat vaqt ötgâç, bütadân yigirma-ottiz metrça berida, qâra kaska körindi. A. Qahhâr, Âltın yulduz. (Nihayet her dakikası bir gün gibi hissedilen bir saat geçince çalılığın yirmi otuz metre berisinde kara kask göründü.)

2. 6. geri durmak TS'te “bir iş yapmaktan kaçınmak” olarak açıklanan deyimlik fiil ÖTİL'nde ikinci anlamı “bir iş, vazife vb. şeyleri yapmaktan kaçmak” olarak açıklanan **bâş târtmâq** (I: 338) deyimlik fiili ile kısmî yalancı eşdeğerlidir.

Kafası kızınca aklına geleni yapmaktan geri durmuyordu. -A. Kulin.

Armani üsta qâra marmar lavhadagi sözlarni öçirib, qayta yâzişdân keskin bâş târtıdı. N. Aminov, Suvarak. (Ermeni üzeri kara olan mermer levhadaki sözleri silip, geri yazmaktan da kesinlikle geri durdu.)

2. 7. kaplamak Bu fiilin TS'teki dokuzuncu anlamı duygu ifade etmektedir. “duygular için doldurmak” şeklinde tanımlanan fiilin bu anlamı itibarıyla ÖTİL’nde üçüncü anlamı “ruhunu, vücudunu kaplamak” olan **çulğamâq** (IV: 516); dördüncü anlamı daha genel bir ifadeyle “kaplamak, çevrelemek, içine almak” şeklinde verilen **egallamâq** (V: 18) fiilleri ile karşılanabilir. Söz konusu fiiller kısmî yalancı eşdeğerlidir.

İçini sevinç kapladı.

[Avazning] Köksini äläm, kek, ifâdasız bir otli tuğyân çulğadi. S. Siyâyev, Avaz. ([Avaz’ın] Kalbini elam, kibir ve anlatılamayacak ateşli bir taşkın kapladı.)

Sunbulaxân ayani küni boyi vahimali xayâllar çulğadi. Mirmuhsin, Umid. (Sümbülhan anayı gün boyunca korkutucu hayaller kapladı.)

Şundagina birdân Nurbekning vujudini qorquv çulğadi. «Yâşlik». (İşte o zaman Nurbek’in vücudunu aniden korku kapladı.)

Yâdgârning bütün vujudini hârgın, mudrâq bir kayfiyat egalladi. Â. Hâşimov, Qalbinggâ qulâq sâl. (Yadigar’ın tüm vücudunu yorgun ve uykulu keyfiyet kapladı.)

Saâdatxânnıng... yüzidagi jiddiylik ornini ğalati, kinâyagâ oxşaş tabassum egalladi. S. Zunnunova, Yangi direktor. (Saadethan’ın... yüzündeki ciddiliğin yerini acayip, kinayeye benzer tebessüm kapladı.)

Keçagi izğirin şamâl ornini tosatdân ılıq mayın şabada egalladi. O. Hâimov, Nur bârki, soya bâr. (Dünkü fırtınanın yerini aniden ılık, hoş bir rüzgar kapladı.)

2. 8. katılmak (II) TS’te “aşırı derecede gülme, ağlama, gıdıklanma, korkma vb. tepkiler sırasında, solunum kaslarının kasılmasından dolayı soluk kesilmek” şeklinde anlamı verilen fiil ÖTİL’nde üçüncü anlamı “korku, hayret vb. sebepten hareketsiz, kımıldamadan durmak”, yedinci anlamı “durmadan, çok gülmek ya da ağlamak” olan **qâtmâq** (V: 348) fiili ile kısmî yalancı eşdeğerlidir.

Babam biraz surat astı ama anam katıldı gülmekten. -F. R. Atay.

U nâ yürışni, nâ yürmasini bilmay, jâyida tek qâtdi. M. Hazratqulov, Jür’at. (O yürümeli mi, yürümemeli mi bilemedi. Yerinde katıldı.)

Aleksey vâ Elmurâd uning hikâyesini huzur qilib tinglab, küla-küla qâtdilar. P. Tursun, Oqıtuvçı. (Aleksey ve Elmurat onun hikâyesini merakla dinliyor ve gülmekten katıldılar.)

Bâbâm külgidân qâtib qâladi. Âybek, Bâlalik. (Dedem gülerken katılıyor.)

2. 9. sakınmak Fiilin ilk anlamı TS’te “herhangi bir korku veya düşünce ile bir şeyi yapmaktan uzak durmak, içtinap etmek”, üçüncü anlamı ise “korumak, esirgemek, gözetmek”tir. Fiilin bu iki anlamı duygu fiili olarak nitelendirilebilir.

ÖTİL’nde beşinci anlamı “vazgeçmek, terk etmek”, altıncı anlamı “(olumsuz şekilde) sakınmak” olarak açıklanan **qaytmâq** (V: 222) fiili ise söz konusu fiille kısmî yalancı eşdeğerlidir.

Uni, xudâdân qaytgân, deb tayâq bilân savaladilar. M. Orinxojayev, Unutilmas künlar. (Onu, Allah yolundan döndü diye sopayla dövdüler.)

U heç narsadân qaytmaydi. (O hiçbir şeyden sakınmıyor.)

Sen üçün ölimdän ham qaytmayman. (Senin için ölümden de sakınmam.)

2. 10. sezmek TS’te ilk anlamı “açık bir kanıt olmaksızın, olmuş veya olacak bir şeyi anlamak, kestirmek, hissetmek” olan fiil bu anlamıyla bir duygu fiilidir.

ÖTİL’nde üçüncü anlamı “hissetmek, sezmek, anlamak” olan **iskamâq** (II: 230) fiili Türkiye Türkçesindeki “sezmek” fiili ile kısmî yalancı eşdeğerlidir.

Ha, ayyâr çolâq, iskabsan darrov! Bir maqaladân bir qizni âlib qâçışdi. Bâyyaççaning xizmatkâriining qizi emiş... Âybek, Tanlangân asarlar. (Evet, sinsi topal, sezmişsin hemen! Bir evden kız kaçırmışlar. Zengin beyin hizmetçilerinin birisinin kızınıymış...)

3. Tam Yalancı Eşdeğerli Yansız Duygu Fiilleri

Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesi arasında kimi fiiller biçimsel olarak benzerlik gösterse de anlam alanları tamamen farklılaşmış olabilir. Bu fiillerde iki lehçe arasında ne temel anlam ne de mecazî kullanım bakımından örtüşme bulunur; dolayısıyla herhangi bir eşdeğerlik ilişkisi kurulamaz. Bu tür yapılara “tam yalancı eşdeğerli yansız duygu fiilleri” denmektedir. Görünüşte ses benzerliği veya ortak kök çağrışımı oluştursa bile, söz konusu fiiller farklı kavramsal alanlara işaret ettiği için iki lehçe arasında aktarımı en problemli grubu oluşturur. Bu bölümde yer alan fiiller, anlam bakımından hiçbir kesişim noktası taşımadığından her iki lehçede tamamen ayrı semantik yapılara sahiptir. Aşağıda bu kategoriye giren fiiller tek tek ele alınmış, Türkçe Sözlük ve Özbek Tilining İzohli Lugati’ndeki madde başları karşılaştırılarak fiillerin neden tam yalancı eşdeğer sayıldığı ortaya konulmuştur.

3. 1. çağlamak Fiilin TS’teki ilk anlamı “su, köpürerek ve ses çıkararak coşkun bir biçimde akmak”, ikinci anlamı “coşmak” olarak açıklanmıştır. Fiilin ikinci anlamına bakıldığında yansız bir duygu fiili olduğu söylenebilir. Özbek Türkçesinde söz konusu fiille sesçe benzer olan **çağlamâq** (IV: 513) fiili ÖTİL’nde iki madde başı hâlinde incelenmiştir. Bunlardan birincisinde ilk anlam “hazırlamak”, ikinci anlam “hesaplamak, ... diye düşünmek”, üçüncü anlam “tahmin etmek”, dördüncü anlam “hesaba almak, göz önünde bulundurmak” olarak; ikincisinde ise “kendini ya da başkasını memnun etmek, keyfini yerine getirmek” olarak açıklanmıştır. Fiillerin anlamları birbirinden tamamen farklıdır. Fiiller tam yalancı eşdeğerlidir.

3. 2. donmak Fiilin TS’te ilk anlamı “sıvı, soğğun etkisiyle katı duruma gelmek, buz tutmak”, ikinci anlamı “yaşamını yitirmek, soğuktan ölmek”, üçüncü anlamı “çok üşümek, dördüncü anlamı “bitki soğuktan zarar görmek, yararlanılmaz duruma gelmek”, beşinci anlamı “kimyasal bir etki ile katılaşmak”, altıncı anlamı “eriyik durumda bulunan bir metal katı duruma geçmek”, yedinci anlamı “beklenmedik bir durum karşısında birden hareketsiz kalmak”, sekizinci anlamı “gelişmemek, yeniliklere açık olmamak” olarak açıklanmıştır. Fiilin yedinci anlamı yansız duygu ifade etmektedir. Fiile Özbek Türkçesinde sesçe yakın olan **tonmâq** (IV: 239) fiilinin anlamı ise ÖTİL’nde “gözünü

dikip bakmak, dik dik bakmak” olarak açıklanmıştır. Söz konusu fiiller anlam açısından örtüşmemektedir. Fiiller tam yalancı eşdeğerlidir.

3. 3. imrenmek Fiilin TS’te ilk anlamı “beğenilen, hoşlanılan bir şeyi edinme veya bir yiyeceği yeme isteğini duymak”, ikinci anlamı “beğenilen bir kişi veya şeye benzemeyi istemek, gıpta etmek” olarak açıklanmıştır. Özbek Türkçesinde söz konusu fiile sesçe benzeyen **imrānmāq** (II: 205) fiilinin anlamı ÖTİL’nde “ağrı, azap çekmek, ağrı ve acıyla zorlanmak” olarak açıklanmıştır. Fiiller tam yalancı eşdeğerlidir.

4. Eşdeğeri Olmayan Yansız Duygu Fiilleri

Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesi arasında bazı yansız duygu fiilleri, hem anlam alanı hem de kullanım biçimi bakımından herhangi bir karşılık ilişkisinin kurulamadığı yapılardır. Bu fiiller, iki lehçede de duyguya ilişkin bir durumu ifade etseler de kavramsal kökenleri, deyimleşme süreçleri, kültürel çağrışımları ve söz varlığı içindeki konumları tamamen farklıdır. Bu nedenle Türkiye Türkçesindeki bir fiil veya deyim için Özbek Türkçesinde doğrudan bir karşılık bulunmadığı gibi, Özbek Türkçesinde yer alan bazı duygu ifade eden deyimlik fiillerin de Türkiye Türkçesinde anlamca örtüşen bir karşılığı yoktur. Bu kategori, lehçeler arası aktarımda en dikkat edilmesi gereken alanlardan biridir; çünkü eşdeğerlik yokluğu, çeviri sırasında anlam boşlukları veya gereksiz yorumlamalar doğurabilir. Aşağıda eşdeğeri bulunmayan yansız duygu fiilleri madde başı hâlinde verilmiş ve her birinin yalnızca kendi lehçesine özgü anlam yapısı gösterilmiştir.

4. 1. bürgüt bâqış qılmāq Deyimlik fiilin anlamı ÖTİL’nde (I: 376) “etkileyici bir şekilde dik dik bakmak” olarak açıklanmıştır. Fiilinin Türkiye Türkçesinde eşdeğeri bulunmamaktadır.

Bâbām bürgüt bâqış qilib mengä qaradilar. S. Ahmad, Yulduz. (Dedem kartal bakışıyla bana baktı.)

4. 2. kendi kendine gelin güveyi olmak Deyimlik fiilin anlamı TS’te “ilgilinin nasıl karşılayacağını düşünmeden bir işi olmuş bitmiş sayarak sevinmek” olarak açıklanmıştır. Fiilin Özbek Türkçesinde eşdeğeri bulunmamaktadır.

Kız kardeşi ile Mahir daha ortada fol yok yumurta yokken gelin güveyi olmuşlar. -H. R. Gürpınar.

4. 3. öz gäpi özigä xumâr qılmāq Deyimlik fiilin anlamı ÖTİL’nde (IV: 423-424) “kendi sözü kendine ilginç gelmek” olarak açıklanmıştır. Fiilinin Türkiye Türkçesinde eşdeğeri bulunmamaktadır.

Muallim öz gäpi özigä xumâr qilib xoxoladi... «Yaşlık». (Öğretmen kendi sözü kendine ilginç gelip güldü...)

4. 4. şâdimarg bolmāq Deyimlik fiilin ÖTİL’nde (IV: 591) anlamı “sevinçten, keyiften birden bire ölmek” olarak açıklanmıştır. Fiilin Türkiye Türkçesinde eşdeğeri bulunmamaktadır.

–Quvāñdän şâdimarg bolışgä āz qâldim. Keçasi bilän mijja qâqmay, şirin xayâllargä çâtib çıqdim, - dedi Kamâliddin. T. Jalâlov, Altın kafas. (-Mutluluktan öleyazdım. Geceleyin gözümü kırpmadan, tatlı hayallere dalıp gittim, - dedi Kemalettin.)

Sonuç

Bu çalışmada Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinde yer alan yansız duygu fiilleri sözlük verileri temelinde karşılaştırılmış; her iki lehçedeki fiillerin anlam alanları, deyimleşme dereceleri ve kullanım bağlamları dikkate alınarak eşdeğerlik durumları dört başlık altında değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular, yansız duygu fiillerinin diğer duygu fiili gruplarına kıyasla daha esnek, bağlama daha duyarlı ve kültürel etkilenmeye daha açık bir yapı sergilediğini ortaya koymuştur.

Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesindeki yansız duygu fiillerinin incelendiği bölümde Türkiye Türkçesinde tespit edilen 9 yansız duygu fiilinin Özbek Türkçesinde tam eşdeğeri, 10 yansız duygu fiilinin kısmî yalancı eşdeğeri, 3 yansız duygu fiilinin tam yalancı eşdeğeri ele alınmıştır. Özbek Türkçesindeki tespit edilen 3 yansız duygu fiilinin Türkiye Türkçesinde; Türkiye Türkçesindeki 1 yansız duygu fiilinin ise Özbek Türkçesinde eşdeğeri bulunmamaktadır.

Bir duygu fiilinin sözlük anlamının olumlu ya da olumsuz olarak nitelendirilemediği, bir duygunun artışı ya da azalmasını anlatan fiiller yansız duygu fiili olarak ele alınmıştır.

Çalışmada Türkiye Türkçesinde tespit edilen yansız duygu fiillerinin bir bölümü Özbek Türkçesinde anlam bakımından tam karşılık bulurken, önemli bir kısmı yalnızca kısmen örtüşen, bağlama göre değişen ya da kullanım alanı daralan fiillerle karşılanmıştır. Özellikle deyimleşmiş kullanımlarda iki lehçe arasında belirgin anlam kaymaları dikkati çekmiştir. Örneğin Türkiye Türkçesinde güçlü duygusal tepkileri ifade eden bazı deyimlik fiillerin Özbek Türkçesinde yalnızca fiziksel tepki veya davranışsal bir durumu yansıtmaları; buna karşılık Özbek Türkçesinde duygu yükü güçlü olan kimi yapıların Türkiye Türkçesinde tamamen karşılıksız kalması, lehçeler arası aktarımda kültürel belirleyiciliğin etkisini göstermektedir.

Fiillerin bir bölümünün ise biçimsel benzerliğe rağmen tamamen farklı anlam alanlarına sahip olduğu ve “tam yalancı eşdeğerlik” oluşturduğu görülmüştür. Bu tür fiiller, özellikle çeviri ve metin aktarımı çalışmalarında en yüksek hata riskini barındırmaktadır. Öte yandan hem Türkiye Türkçesine hem de Özbek Türkçesine özgü bazı yansız duygu fiillerinin diğer lehçede doğrudan bir karşılığının bulunmaması, her iki dilin duygu alanına ilişkin kavramsal dünyasının kendi kültürel ve tarihî gelişimi içinde şekillendiğini göstermektedir.

Araştırma genel olarak değerlendirildiğinde, yansız duygu fiillerinin iki lehçede büyük ölçüde ortak bir duygu temeli üzerine kurulu olmakla birlikte, her lehçenin kendi söz varlığında anlam genişlemesi, daralması, metaforik kullanım ve deyimleşme süreçleri nedeniyle farklılaştığı anlaşılmaktadır. Bu durum, eşdeğerlik incelemelerinde yalnızca sözlük anlamlarının değil, fiillerin bağlamsal ve kültürel işlevlerinin de dikkate alınmasını zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla çalışmanın bulguları, iki lehçe arasında yapılacak çeviri, sözlükbilim çalışmaları ve öğretim materyallerine yönelik aktarmalarda dikkat edilmesi gereken alanları görünür kılmakta; yansız duygu fiillerinin karşılaştırmalı anlam bilimi açısından sahip olduğu önemi ortaya koymaktadır.

Kaynaklar

- Aksan, Doğan (1961). “Anlam Alışverişi Olayları ve Türkçe”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, s. 207-273.
- Arslan, Mustafa Said (2019). *Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesindeki Duygu Fiillerinin Eşdeğerliği*. Doktora Tezi. Bişkek: Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi.
- Aydoğmuş, Erdal (2021). “Özbek Türkçesinde Mental Fiiller”. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (22), s. 135-151.
- Banguoğlu, Tahsin (1990). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Croft, W. (1993). *Case Marking and The Semantics of Mental Verbs*. Ed. J. Pustejovsky, Dordrecht / Boston / London.
- Ergin, Muharrem (1993). *Türk Dil Bilgisi*. Ankara: Bayrak Yayınevi.
- Hirik, Erkan (2018). *Türkiye Türkçesinde Mental Fiiller*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Johanson, Lars (2014). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*. Çev. Demir, N., 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karadoğan, Ahmet. (2004). “Türk Lehçeleri Arasında Yapı Eş Değerliği ve Yalancı Eş Değer Yapılar”. V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri I., 20 – 26 Eylül 2004, Ankara: TDK Yayınları, s. 1591-1604.
- Komisyon (2006-2007). *Özbek Tilining İzohli Lugati*. 5 Cilt. Ed. A. Madvaliyev. Taşkent: Davlat İlmiy Nashriyoti.
- Korkmaz, Zeynep (1992). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özeren, Mehmet, İrfan Alan (2018). “Kırgız Türkçesinde Mental Fiiller”. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Ocak 2018, s.203-224.
- Resulov, A. (1995). “Akraba Diller ve Yalancı Eş Değerler Sorunu”. *Türk Dili* 524 (Ağustos 1995), s. 916-924.
- Şahin, Savaş (2012). “Mental Fiil Kavramı ve Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1(4), s.45-62.
- Türkçe Sözlük*. (2011). Haz. : Şükrü Halûk Akalın ve başk. 11. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Uğurlu, Mustafa (2004). “Türk Lehçeleri Arasında Kelime Eş Değerliği”. *Bilig Dergisi*, Sayı 29, s. 29-40.
- Üşenmez, Emek (2012). *Modern Özbek Türkçesi (Giriş-Özbekistan-Dil Tarihi-Metinler-Grammer-Sözlük)*. İstanbul: Akademik Kitaplar.
- Wierzbicka, A. (2001). *Sopostavleniye Kul'tur Çerez Posredstvo Leksiki i Pragmatiki*. (İngilizceden Çev.) A. D. Moskova: Şmeleva, İzd. Yaziki Slavyanskoy Kul'turı.
- William, L. G. (2009). *Mind and Cognition: an Antology*. 2nd edition, USA: Blackwell Publishing.

- Wurm, S. (1959). “Das Özbekische. Philologia Turcicae Fundamenta I”, Wiesbaden, 64: 489-524, (Çevirisi: Akalın, M. (1989). Özbekçe, *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul, ss.139-186.)
- Yaylagül, Özen (2006). “Türkiye Türkçesinde Duygusal Tepki Fiilleri”. *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu*, A.Ü.D.T.C.F. Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara.
- Yıldız, Hüseyin (2017). “Türk Dilinde Fiillerin Semantik Sınıflandırılması Problemi”. *Journal of Turkish Language and Literature*, 3(1), 337-362.